

L'hàbitat suburbà al sector afectat pel PERI-2 (Jaume I, Tabacalera)

Autors:

M. Adserias Sans*

C.A. Pociña López*

J.A. Remolà Vallverdú**

* Codex-arqueologia i patrimoni

** Codex-arqueologia i patrimoni, Institut Universitari d'Arqueologia i Estudis del Món Antic

Codex-Arqueologia i Patrimoni

Plaça Sant Fructuós, 1

43002 Tarragona

Tel. 977 23 43 46/23 43 86

Fax 977 23 43 46

E-mail: codexarq@tinet.fut.es

1. Introducció

Des de l'any 1995, l'execució del PERI-2 (Jaume I-Tabacalera)¹ ha comportat un seguit d'intervencions arqueològiques que, en gran part, han estat realitzades sota la responsabilitat científica de Codex-Arqueologia i Patrimoni².

La zona d'actuació del PERI 2 limita al nord amb els carrers de Ramón y Cajal i d'Eivissa (antic camí de la Fonteta), a l'oest amb el marge esquerre del riu Francolí i al sud amb la línia fèrria. Per l'est es veu limitada, *grosso modo*, per la línia defensiva de la part baixa de la ciutat -construïda entre els anys 1821 i 1823- parcialment fossilitzada en el traçat del carrer de Jaume I (Fig. 1 i 2). Concretament, es tracta d'una zona planera, amb un moderat pendent envers la línia de costa, situada al peu del vessant occidental del morrot de la Marina, en el punt d'unió entre la badia on s'emplaça el port i la plana al·luvial del marge esquerre del riu.

En època antiga, aquest espai suburbà s'estenia entre el teòric límit meridional de la muralla, el port i la desembocadura del riu Francolí. La proximitat del port i l'encreuament de les vies que des de Tàrraco es dirigien vers el sud i l'interior, seguint la costa i el llit del riu Francolí respectivament, són dos dels principals elements caracteritzadors d'aquesta zona i que expliquen tant el dens entramat viari com la intensa i duradora ocupació (des de, si més no, època tardo-republicana fins a la fi de l'antiguitat tardana). En època romana, la línia de costa penetrava més cap a l'interior, coincidint, aproximadament, amb el traçat del carrer Reial. De fet, en l'extrem meridional de la part excavada de les parcel·les 22 i 31, els darrers paquets estratigràfics corresponien a sorres d'aparent deposició natural.

2. Antecedents

Abans de l'inici de l'actual fase d'urbanització del PERI, l'any 1995, s'havien realitzat un seguit de

¹ Un PERI (Pla Especial de Reforma Interior) és un pla d'ordenació urbanística que té per objecte la realització en sòl urbà d'operacions adreçades a la millora d'una determinada zona urbana. El PERI-2 va ser publicat l'any 1989 (DOG 15-9-89) i desenvolupa urbanísticament una àmplia zona compresa entre els carrers Ramón y Cajal, Francesc Bastos, Eivissa, Jaume I (concretament per la part de darrera de les cases corresponents als números senars, Reial, Pere Martell, via fèrria i Passeig de la Independència.

² Relació dels arqueòlegs vinculats a Codex-Arqueologia i Patrimoni que han participat fins al moment en les excavacions del PERI-2: M. Adserias, P.L. Artigues, C. Ferrer, M. García, J.M. Macias, J. Menchón, C.A. Pociña, J.M. Puche, J.A. Remolà i I. Teixell. Des de 1996 la coordinació dels treballs ha anat a càrrec de J.A. Remolà.

troballes que ja feien sospitar una certa densitat de troballes arqueològiques, tot i que la realitat ha superat amb escreix les expectatives inicials.

Entre aquest conjunt de troballes destaquen, per la seva importància, les restes que integren el conjunt de la necròpolis paleocristiana on, a més del conjunt funerari excavat en els anys 20 i 30, es van localitzar restes de la trama viària suburbana i de diverses *domus* (Serra Vilaró 1928, 1929, 1930 i 1935). Són de destacar, també, les restes excavades en el solar conegut com "Casa del Mar", en el carrer Francesc Bastos, on es trobà una cripta amb pintura mural i diversos enterraments possiblement relacionats amb el conjunt abans esmentat (Vilalta/Tarrats 1993).

Just al davant de la "Casa del Mar", en el solar posteriorment identificat com parcel·la 12 del PERI 2, Sánchez Real dona notícia de la troballa, al construir-se els magatzems Combàlia-Sagrera, d'alguns murs i d'un nombre no gaire elevat d'enterraments en *tegulae* i en àmfora (Sánchez Real 1956b). Els treballs realitzats l'any 1993 en el mateix solar van posar al descobert un paviment d'*opus signinum* i un seguit de murs que es trobaven a una profunditat d'entre 1,5 i 2 metres sota el nivell del carrer Francesc Bastos³.

En el carrer Eivissa es va descobrir, l'any 1972, un mur de carreus sobre un paviment d'*opus testaceum*, diversos enterraments, restes d'una construcció de maçoneria i part d'un monument funerari (Amo/Barriac 1976). L'any 1992 amb motiu de la construcció d'un col·lector per part de l'ajuntament es van posar al descobert un segon monument funerari, evidències d'una calçada romana i diverses estructures muràries. Les obres del mateix col·lector també van evidenciar restes arqueològiques en el carrer Francesc Bastos. En aquest cas es van documentar, entre d'altres restes, un *opus sectile* i alguns enterraments bastant malmesos.

També dins els terrenys que constitueixen el PERI 2, s'havia trobat un sarcòfag en el número 4 del camí de la Fonteta (Hernández/Morera 1892) i una ara de pedra amb una inscripció en l'hort d'un magatzem del número 73 del carrer Smith que coincideix, aproximadament, amb la parcel·la 23 del PERI 2 (Alföldy 1975, 39; Sánchez Real 1956a; Pérez 1991, fig. 2).

De cronologia contemporània i conservat pràcticament en tota la seva alçada era visible el baluard de la Reina Amàlia, fortificació d'inicis del segle XIX que es trobava a les parcel·les 32, 33, 34, 35 i era travessada per la prolongació del carrer Smith.

Fora dels límits estrictes del PERI 2, però just a la vora, destaquen les importants restes documentades a

³ Vegi's la corresponent memòria d'excavació.

l'illa delimitada pels carrers Pere Martell, Eivissa, Jaume I i Mallorca, amb evidències d'ocupació entre els segles V aC i V dC (Adserias/Ramón 1991; Adserias *et alii* 1994a, 1994b i 1994c; Adserias *et alii* 1995). També limiten amb el PERI 2 les restes localitzades en el número 18 del carrer Francesc Bastos; en el número 39 del carrer Pere Martell, on es va constatar la presència de murs d'*opus quadratum* (Cortés/Gabriel 1985, 80); en el número 35 del mateix carrer, amb evidències d'ocupació des del segle II aC fins el segle III dC (Adserias *et alii* 1985; Aquilué/Dupré 1986; Adserias/León 1993); les diverses troballes de caràcter funerari i d'altres relacionades amb el port localitzades al llarg del carrer Jaume I (Cortés/Gabriel 1985; Pérez 1992), i el tram viari documentat en el carrer Ramón y Cajal (Sánchez Real 1990, 139).

Força propers al PERI 2 són els enterraments de la difusa àrea funerària localitzada als voltants dels carrers Pere Martell i Ramón y Cajal, de la qual formarien part les troballes del mateix carrer Pere Martell (Amo 1973)⁴, del Parc de la Ciutat, on es documentà, també, part d'una vil·la (TED'A 1987; Remolà/Macias 1993), de la cruïlla dels carrers Prat de la Riba y Ramón y Cajal (Foguet/Vilaseca 1995), etc.

3. Intervencions arqueològiques: aproximació preliminar

La unitat d'actuació ha estat, majoritàriament, la parcel·la que, ocasionalment, pot haver estat subdividida en diverses parts corresponents a distintes fases constructives o agregada a altres parcel·les dins d'un mateix projecte urbanístic⁵ (Fig. 1). El plantejament general de la intervenció arqueològica ha anat variant en funció de diversos factors. Les primeres parcel·les van ser objecte d'excavació parcial, afectant, únicament, l'espai destinat a la fonamentació de l'edifici. Aquest va ser el cas de part de les parcel·les 12, 19 i 20. A la vista de la gran densitat arqueològica que aquests sondeigs posaven al descobert, la Comissió Territorial del Patrimoni Cultural va creure oportú l'excavació en extensió de la resta del PERI.

Un tractament distint han tingut els carrers oberts fins al moment. El primer, continuació del carrer Pere Martell, no va ser objecte de cap tipus d'actuació arqueològica. Pel que fa a la resta (carrers Manuel de Falla, Felip Pedrell i continuació del carrer Smith), s'ha realitzat, només, el seguiment arqueològic de l'obertura de les rases de servei i en el cas del tram de la Ronda, s'ha realitzat, fins al moment, una rasa de prospecció arqueològica.

⁴ Vegi's, també García/Remolà en aquest mateix volum

⁵ Fins ara s'ha intervingut a les parcel·les 4, 5-6, 9, 10, 11, 12, 13a, 13b, 14, 15, 16, 18, 19-20, 22a, 22b, 23, 27, 28, 28bis, 29, 30, 31, 32, 33, 34, 35 i 38. D'aquestes han resultat negatives pel que fa a la presència de restes arqueològiques les parcel·les 4, 5, 6, 10, 28, 28a, 29, 38 i 40.

En aquesta breu nota preliminar farem referència, fonamentalment, a les parcel·les 13b, 14, 15, 16, 19, 20, 22a, 22b, 30, 31, 32, 33, 34 i 35, incidint de forma més específica en les parcel·les 22a, 30, 31 i 32 que són les que han proporcionat una informació més significativa⁶ (Fig. 3-4). El caràcter absolutament preliminar de les dades obtingudes, moltes d'elles encara en procés d'elaboració, fa que ens limitem a una valoració genèrica del comportament arqueològic documentat fins al moment. Aquesta manca de dades consolidades és especialment problemàtica pel que fa a les cronologies, un fet que ens obliga a donar datacions molt genèriques que en cap cas poden donar-se com a definitives.

Fetes aquestes observacions, intentarem traçar un quadre evolutiu del comportament arqueològic d'aquesta àrea a partir, insistim, d'una part molt reduïda de la informació generada per les excavacions fins ara realitzades.

3.1. Època tardorepublicana

Res ens fa pensar, ara com ara, en una ocupació associada al poblat ibèric documentat al nord-est d'aquest sector, tot i la proximitat d'algunes de les parcel·les al solar delimitat pels carrers de Pere Martell i de Mallorca on s'han documentat restes d'aquest assentament preromà (Adserias *et alii* 1994). Únicament podem ressenyar la localització d'alguns fragments ceràmics anteriors al segle III aC formant part de nivells de cronologia posterior.

Les evidències que podem atribuir amb claretat a època tardorepublicana són excessivament escasses i puntuals per intentar definir en aquest moment el seu abast i significació. La intensitat dels processos d'urbanització posteriors, l'estrategia d'excavació que s'atura en els nivells superiors de pavimentació i la presència del nivell freàtic han contribuït, en molts casos, a accentuar aquesta imprecisa percepció. De tota manera, no és descartable adscriure a aquesta fase tardo-republicana una primera sistematització de l'entramat viari que vertebrarà aquesta zona a partir d'època augustea. La pròpia dinàmica erosiva dels traçats viaris, els continuats creixements de les línies de circulació i la fragmentació i residualitat dels materials que permetrien una correcta datació ens obliguen a una certa cautela. Recentment, a la part més meridional de la parcel·la 31 s'han identificat nivells de sorra amb materials d'època tardorepublicana que podrien suggerir la proximitat de la línia de costa corresponent a aquest període.

⁶ Agrair a als directors de les excavacions de les parcel·les 30-32, encara en execució, M. García i C.A. Pociña, les dades facilitades.

3.2. Època augustea-juli/clàudia

Tant el vial de la necròpolis paleocristiana com el que segueix aproximadament el traçat del carrer d'Eivissa/camí de la Fonteta i, possiblement, els que hem documentat a les parcel·les 22 i 31 estan plenament definits en època d'August. El que millor coneixem és el vial que va localitzar Serra Vilaró en la Necròpolis Paleocristiana (Serra Vilaró 1935) i del que s'han localitzat nous trams en el solar on ara s'alça el centre comercial "Parc Central" (López 1997) i en les proximitats del riu Francolí. Té una amplada aproximada de quatre metres, està limitat a banda i banda per murs i construït amb una barreja compactada de morter (?), pedres, sorres i còdols. Les diferents capes que el formen indiquen successives reformes que mantenen la seva vigència fins, si més no, la primera meitat del segle V, condicionant, en alguns casos, l'orientació dels diversos edificis que es disposen a banda i banda.

L'altre vial, el que seguia aproximadament el traçat del camí de la Fonteta, també ha estat documentat en les excavacions de les parcel·les afaçanades al carrer d'Eivissa (parcel·les 13a i 14). Malauradament, la dificultat d'identificar l'altra banda del carrer fa que sigui difícil determinar les seves dimensions. De tota manera, és probable que l'amplada no diferís sensiblement de la documentada en el vial de les parcel·les 22a i 31 (a l'entorn dels deu metres). Una amplada ampliament superior a la constatada pels vials perpendiculars que, com podem observar tant a la necròpolis paleocristiana com a la parcel·la 31, no semblen ultrapassar els quatre metres d'amplada.

Tot i la dispersió de les dades existents, sembla perfilar-se una disposició viària radial l'origen de la qual, si prolonguem teòricament els trams fins ara identificats, se situaria a l'entorn de l'actual plaça de Ponent⁷, on fins a la creació d'aquesta plaça s'obria un portal proper al sector que en època romana ocupava el fòrum de la colònia⁸ (Fig. 5). Trams perpendiculars, com el de la necròpolis paleocristiana o el de la parcel·la 31,

⁷ L'any 1952, en obrir-se la fonamentació de la façana dels magatzems que ocupen els números 3-7 del carrer Mallorca, va aparèixer un petit segment d'una via enllosada de sis metres d'amplada. Tot i les dificultats de situar la troballa dins de la trama urbana actual, J. Sánchez Real assenyala que es dirigia aproximadament vers la plaça de Braus. Aquest comentari i el croquis que publica, on la via és obliquia a la façana de l'edifici en construcció, suggereixen que aquest vial també seguiria una disposició radial (Sánchez 1973, 178-181). Aquesta dada es completaria amb el miliari que, segons B. Hernández Sanahuja (1892, Tom I, Part 2ona, p. 120-121, nota 2), va aparèixer durant la construcció de la plaça de Braus. Un altre petit tram viari es va documentar en les excavacions del sector d'enterraments localitzat en la cruïlla dels carrers Prat de la Riba i Ramón y Cajal (Foguet/Vilaseca 1995).

⁸ Vegi's en aquest mateix volum la contribució de J.M. Macias sobre les excavacions al carrer del Gasòmetre.

unirien les distintes vies definint el sistema de parcel·lació d'aquesta àrea. Per les dades disponibles en aquest moment, sembla que els vials principals, aproximadament paral·lels a la línia de costa, tenen una major perdurabilitat tot i les ocupacions parcials i la reducció de l'amplada, mentre que els transversals, de menor entitat, desapareixen (parcel·la 31) o canvien d'ubicació (parcel·la 30). Aquesta tònica no es compleix en el cas del vial de la necròpolis paleocristiana que es manté en ús, si més no, fins al segle V dC, condicionant entre d'altres els edificis residencials i religiosos dels segles IV i V.

A aquesta primera sistematització viària s'associa una activitat bàsicament funerària datada, de forma imprecisa, entre època tardorepublicana i inicis del segle I dC. Correspondrien a aquest moment, per exemple, els togats funeraris recuperats fora de context durant les excavacions dels anys 20 i 30 en el solar de la fàbrica de Tabacs. Algunes d'aquestes tombes tenien un coronament de caràcter monumental que únicament podem intuir a partir de les malmeses restes conservades. Es tracta, fonamentalment, de monuments turriformes, com el que actualment serveix de receptacle a les despulles mortals de Serra Vilaró o els documentats sota el carrer Eivissa, i de recintes funeraris aliniats similars als de la necròpolis d'Aquileia (finals segle I-II dC) o als d'Isola Sacra, al nord d'Ostia (segles II-III dC). Dins d'aquesta tipologia podríem incloure els monuments funeraris localitzats a les parcel·les 13a-14 i 19-20 (Fig. 6).

Així, doncs, entre època tardorepublicana i el període augustià/Juli-Claudi es configura un paisatge peri-urbà vertebrat per vials o camins, flanquejats per enterraments i recintes funeraris, delimitant parcel·les agrícoles parcialment urbanitzades. Un paisatge que es completa amb una gran diversitat estructural i funcional que coexisteix amb l'activitat funerària abans esmentada. Aquesta dinàmica es constata clarament en les parcel·les 19-20 i 22 del PERI-2, tot i que la parcialitat de les estructures documentades impedeix majors precissions. Una activitat edilícia que coexisteix amb l'inici de l'explotació d'una pedrera situada en la parcel·la 18⁹ i amb un potent abocador que es forma aprofitant una forta depressió en el terreny localitzada en la parcel·la 13b.

3.3. Època flàvia-segle III dC

A partir d'època juli-clàudia avançada o flàvia inicial, a les parcel·les 22 i 31 es detecta una intensa transformació urbanística que comporta la supressió de les estructures precedents, la construcció de grans naus d'emmagatzematge i el recreixement del nivell de pavimentació del vial ja esmentat (Fig. 7 i 8). En la parcel·la 22a s'han individualitzat dos edificis, limitats al sud per un vial, formats per grans naus amb coberta sustentada sobre un sistema regular de pilars inclosos en els murs de delimitació i pavimentades

⁹ Excavada pel col·lectiu Cota 64.

amb sòls de còdols¹⁰ (Fig. 9). Cadascuna de les tres naus fins ara localitzades de l'edifici més occidental mesuren 18,40 x 6 metres (aproximadament 110 m²). En un moment posterior, encara per determinar, es construeix un pòrtic fonamentat sobre grans blocs de pedra del Mèdol que afecta nivells de pavimentació associats al vial. El model tipològic i la situació apunten cap a una funcionalitat relacionada amb l'emmagatzematge de béns¹¹, la naturalesa dels quals no és possible determinar per la manca d'evidències corresponents al moment d'ús.

Aquest model és similar al conegut en àrees adjacents a complexos portuaris com, per exemple, *Portus*, *Leptis Magna*, la *porticus Galbana* i *Aemiliana* al port fluvial de Roma (Rickman 1971), els *horrea* d'Hortensius i de l'Artemis a Ostia o els grans magatzems de Saint-Romain-en-Gal (Gros 1996) (Fig. 10). Es tracta, normalment, de bateries de naus, d'entre quatre i sis metres d'amplada, obertes a un pati interior¹².

A inicis del segle II dC es produeix una important modificació que comporta un recreixement generalitzat del nivell de circulació amb un nivell de farciment que, en alguns punts, cobreix els murs que uneixen les bases dels pilars. Únicament en la nau més occidental es documenta un nou paviment, en aquest cas de teselles blanques de grans dimensions¹³. A l'edifici situat a l'altre extrem de l'àrea excavada també es detecten successius recreixements de nivells de circulació i murs que, en l'estat actual dels treballs, no podem interpretar funcionalment ni cronològicament.

Dins d'aquesta mateixa fase podríem situar, també, els edificis residencials recentment localitzats en les parcel·les 30 i 31, actualment encara en curs d'excavació. De l'edifici residencial de la parcel·la 30 (Fig. 11) s'ha localitzat un corredor pavimentat amb *opus signinum* i les parets decorades amb pintures

¹⁰ Pel que s'està observant en altres edificis de característiques similars, és possible que, en alguns casos, aquestes capes de còdols fossin la preparació d'un paviment de tovots.

¹¹ Una discussió sobre la terminologia (*horrea*, *granaria*, *cellae*, *porticus*) pot trobar-se a Gros 1996, 465.

¹² "...le schéma quadrangulaire, avec les salles de manutention et de dépôt réparties à la périphérie d'une aire centrale elle-même délimitée par les colonnes d'un quadriportique (...). Certes, les variants sont nombreuses, même si le parti architectural de base se maintient: la dimension du carré, ou plus souvent du rectangle, oscille beaucoup, et à l'intérieur celle de l'espace quadrangulaire libre." (Gros 1996, 470). Existeix, també a Ostia, un segon tipus de magatzem en el que els àmbits s'obren a banda i banda d'un corredor axial, especialment freqüents en les regions I i III.

¹³ Molt similar al documentat en la basílica identificada per Serra Vilaró a la Necròpolis Paleocristiana.

murals¹⁴ (Fig. 12-13) que donava accés a diverses estances situades a banda i banda. El més interessant d'aquest àmbit és un *triclinium* de grans dimensions (Fig. 14) parcialment pavimentat amb lloses de marbre. L'àmbit situat darrera del menjador, només visualitzat en part, estava pavimentat amb un sòl de terra mentre que les parets conservaven restes de pintura mural de les que hem de destacar la representació d'un gall d'indi (Fig. 13). Adossat al mur que separava ambdues estances s'ha identificat una ara de larari feta amb carreus de pedra del Mèdol revestits amb plaques de marbre¹⁵ (Fig. 15-16). Aquest edifici pateix diverses reformes entre les que podem destacar el tapiat d'algunes de les portes. Els àmbits domèstics de la parcel·la 31 fins ara identificats (Fig. 17) corresponen a un pati descobert (Fig. 18), al qual s'accedeix des d'una de les vies perpendiculars, connectat amb un àmbit (cuina/rebot?) que conservava part dels objectes ceràmics i metàl·lics del darrer moment d'ús *in situ* (Fig. 19 i 20).

Probablement en el segle III dC (una cronologia que, com les altres, és absolutament provisional) es produeix una profunda transformació d'aquesta àrea suburbana que es concreta en les següents evidències:

- Els magatzems de la parcel·la 22 desapareixen coberts per un potent nivell d'enderroc format, bàsicament, per les argiles de l'alçat de tovots.
- Els edificis residencials de les parcel·les 30 i 31 (una dada més a confirmar) són destruïts, com semblen indicar els nivells de cendres i carbons que cobreixen tant els àmbits domèstics excavats com el carrer perpendicular.
- Dins del segle III/IV podem datar diversos enterraments aïllats localitzats a l'espai

¹⁴ És especialment destacable la representació d'una escena de cacera on un cànid empaita un grup de cèrvols. Un motiu similar (especialment la resolució del cànid en actitud de persecució) el trobem en el mur situat entre les columnes del peristil de la casa de Menandre a Pompeia (Barbet 1985, fig. 133). Sobre el tema de la cacera en mosaics, vegi's també Blázquez/López 1990. A partir de la utilització de colors clars com a fons de l'escena es pot suggerir una cronologia a partir de la segona meitat avançada del segle II dC. Per les seves característiques, aquesta decoració pictòrica és, possiblement, obra d'un artista local.

¹⁵ Aquesta associació entre el larari i la figura d'un gall d'indi, símbol d'eternitat, es documenta, per exemple a la Caupona del Pavone on, en un dels angles del pati, es troba "...un larario a nicchia con la pittura del pavone, simbolo d'immortalità..." (Pavolini 1989, 196). "Parece que entre los romanos el pavo tuvo significación religiosa desde un principio. Al menos en Pompeya sólo aparece en los lararios y nunca en decoraciones profanas (...). El pavo lo trajo Diónisos de Egipto, como símbolo de sus campañas; es inmortal y simboliza, con el ave fénix, el cielo, la apoteosis y la inmortalidad. Para el difunto comenzaba una nueva y eterna primavera, de la que el pavo era símbolo." (Abad 1982, 363).

anteriorment ocupat pels magatzems.

En definitiva, la percepció actual sembla indicar que en un moment encara imprecís del segle III, la trama urbana consolidada des d'època flavia desapareix sota potents nivells d'enderroc sobre els que s'alçaran, a partir del segle IV/inicis del V, noves edificacions amb una ordenació sensiblement distinta a la precedent. La datació en el segle III de nivells de destrucció i enderroc ens porta inevitablement al ja tradicional debat sobre la crisi del segle III i les invasions bàrbares. Els textos ens informen que, durant el regnat de Gal·liè (c. 260), tribus franques van creuar els Pirineus penetrant fins arribar a Tàrraco, on uns van aconseguir vaixells amb els que dirigir-se al nord d'Àfrica, mentre que d'altres van romandre durant un període de dotze anys com ens recorden autors posteriors com Eutropi¹⁶, Aureli Victor¹⁷, Eusebi-Hieron¹⁸ i Orosi¹⁹. No obstant, el caràcter preliminar dels treballs no permet en aquest moment entrar en valoracions d'aquesta mena.

3.4. Segles IV-VII dC

Possiblement ja en el segle IV es detecta una nova i intensa activitat constructiva que, en aquests moments, podem concretar en els següents fets:

- Sobre els nivells de colgament que cobrien les naus de l'extrem occidental de la parcel·la 22a es va edificar un edifici residencial del que en coneixem els banys privats (Fig. 21 i 22). La primera evidència documentada d'aquest nou edifici és una habitació rectangular de 3,15 x 1,86 metres revestida interiorment amb una capa d'*opus signinum*. Posteriorment, aquest

¹⁶ *Germani usque ad Hispanias penetraverunt et civitatem nobilem Tarraconem expugnaverunt* (8.8.2).

¹⁷ *Gallienus rem Romanam quasi naufragio dedit...adeo uti...Francorum gentes, direpta Gallia, Hispaniam possiderent, vastato ac paene direpto Tarraconensium oppido, nactisque in tempore navigiis, pars in usque Africam permearet* (*De Caes.* 33.3).

¹⁸ *Germanis Hispanias optinentibus Tarracon expugnata est* (*Chron, ad. a.* 264).

¹⁹ *Exstant adhuc per diversas provincias in magnarum urbium ruinis parvae et pauperes sedes, signa miseriarum et nominum indicia servantes, ex quibus nos quoque in Hispania Tarraconem nostram ad consolationem miseriae recentis ostendimus* (VII, 22, 8). *Inruptae sunt Hispaniae, caedes vastationesque passae sunt: nihil quidem novum, hoc enim nunc per biennium illud, quod hostilis gladius saevis sustinere a barbaris, quod per duodecim quondam annos passae fuerant a Romanis, quod etiam sub Gallieno imperatore per annos propemodum duodecim Germanis exceperunt* (VII, 41, 2).

revestiment hidràulic es substituït per un placat de marbre. La densitat de les estructures posteriors no permet relacionar aquesta habitació amb altres àmbits i, per tant, la interpretació com a part d'uns banys és absolutament hipotètica. Durant la fase següent es defineix clarament una estructura termal. L'habitació anterior es farcida per una plataforma d'*opus caementicium* que serveix de base a les *pilae* d'un *hipocaustum* associat a nous murs perimetrals que creen un àmbit de majors dimensions. A més d'aquest àmbit calent s'han documentat dues exedres i diversos àmbits pavimentats amb *opus signinum*. En el mur oriental s'obren dues boques corresponents al *praefurnium*. La interpretació final d'aquests banys està supeditada a l'excavació de la resta del conjunt.

- En la parcel·la 31 es construeix un edifici residencial, del que en coneixem els banys privats, i un recinte funerari (Fig. 23 i 24). Ambdues edificacions ocupant, de forma total o parcial, els traçats viaris precedents en una nova viabilitat de caràcter substancialment més precari. Els àmbits fins ara identificats dels banys privats corresponen a un *frigidarium* de planta rectangular amb una *piscina frigidaria* quadrangular en un dels costats curts. En un dels costats llargs s'obre una porta que condueix, mitjançant uns esglaons, a la part cal·lefactada dividida en dos àmbits quadrangulars en bateria culminats per dues exedres que serien ocupades per les banyeres d'aigua calenta. Sembla que, inicialment, la calor era produïda per un o dos forns situats en les exedres que, posteriorment, també a nivell hipotètic, són substituïts per un forn de majors dimensions que ocupava parcialment la via que limitava aquest edifici pel sud. Proper a aquest trobem un recinte funerari de planta probablement rectangular (Fig. 23 i 25) on es disposen diversos enterraments coberts per una fina capa d'*opus signinum* que indica la seva presència. Només han estat excavats aquells enterraments que no conservaven l'indicador extern. Destaca la presència d'inhumacions dins d'àmfores característiques de la segona meitat del segle IV i la primera del V, en un sarcòfag monolític en pedra del Mèdol i en caixes fetes amb materials ceràmics de construcció (*tegulae, bessales, bipedales, cuneati,...*)²⁰ i lloses de pedra del Mèdol²¹.

Els edificis de la fase tardana continuen en ús almenys fins al segle VI, tot i que les evidències d'ocupació

²⁰ En un dels enterraments amb caixa de *tegulae*, objecte d'un intent d'expoli per part dels soldats francesos durant el setge de 1811, es van observar diversos *sesquipedales* (44 x 44 x 4 cm) amb segell orbicular del centre productor itàlic de *L. Bruttidius Augustalis* (OPVS DOLIAR L-BRVTIDI AVGVTALI, motiu central: *nux pinea*). Sobre aquesta qüestió vegi's Bloch 1967 i 1968. Vegi's també García/Remolà en aquest mateix volum.

²¹ Pel que fa als enterraments, vegi's en aquest mateix volum la contribució de García/Remolà

continuen fins, si més no, un moment avançat del segle VII²². Realment, la localització de nivells de colgament i farciment d'aquest període està essent una de les grans aportacions al coneixement de la Tàrraco d'època tardoantiga. Fins ara, l'interès es centrava en el comportament de la part alta²³, mentre que les evidències relatives a una continuïtat d'ocupació a l'àrea més propera al port es reduïen en un escàs conjunt de materials fora de context que no anava més enllà del segle V/VI dC. Ara, per primer cop, tenim constància de que aquesta ocupació es va prolongar més enllà del segle VI (i, potser, del VII) i que s'estenia més enllà dels límits que tradicionalment s'havien atribuït a la zona portuària.

Sembla, doncs, cada cop més clara l'existència en època visigoda de dos nuclis preferencials d'ocupació (part alta i port), un fet que comporta el trencament de la continuïtat del teixit urbà d'època altoimperial. Es prefigura així, amb la lògica distància, el paisatge urbà que ens presenta la documentació planimètrica de finals del segle XVI fins a mitjan segle XIX, moment en el que el creixement urbanístic de la ciutat acaba per unir la Marina o barri portuari amb el que fins aquell moment havia estat la ciutat pròpiament dita.

3.5. Evidències posteriors

Per sobre d'aquesta fase només s'ha documentat un potent nivell de sedimentació lenta, l'inici del qual és, per posició estratigràfica, posterior al segle VII. Gran part d'aquest nivell ja estava plenament formada quan a inicis de l'any 1811, concretament entre el 4 i el 7 de juny, tropes franceses seguint la seva estratègia de setge de la part baixa de la ciutat excaven l'anomenada segona paral·lela. Una trinxera gairebé paral·lela a la línia de fortificació de Tarragona, coincidint aproximadament amb l'actual orientació del carrer Pere Martell, on es van muntar quatre bateries (números 16-19) artillades amb un total de 19 peces del 24, 6 del 16 i dos morters. En el farciment de la trinxera es van recuperar nombrosos pics i pales, bales de diversos calibres, botons, granades, fragments de metralla, etc. Una mostra física de la

²² Aquests contextos, caracteritzats per l'absència de TS Africana, contenen àmfores procedents de l'àrea tunisenca (Key 61, 62, "8A", Cartago 58, Murialdo 1995, fig. 2.10 i contenidors globulars de possible origen africà) i de la zona oriental (LRA 1, 2, 4 i 5 i tipus de la Cisterna de Samos), així com ceràmica comuna d'origen oriental. Per més informació vegeu's Macias/Remolà en premsa.

²³ Tradicionalment s'havia considerat l'ocupació musulmana (713/718) com la causa principal de l'abandonament institucional i demogràfic de la ciutat (Recasens 1966), de la mateixa manera que també s'havia proposat una relació entre el clima de transformació de la ciutat a inicis del segle V i el replegament urbà de la Tàrraco tardana i visigoda "...cap al sector més enlairat, abandonant parcialment o totalment la zona baixa, propera al port." (TED'A 1989, 448). Ambdues propostes, plenament coherents amb la documentació disponible fa uns anys, són en aquests moments susceptibles de ser modificades o, si més no, matitzades.

intensitat de la lluita que va enfrontar assetjats i assetjadors (Salas 1911).

El setge, l'assalt final i la política de l'exèrcit francès d'ocupació van acabar de desmantellar part del sistema defensiu existent des de mitjan segle XVII. Únicament romandrà el baluard d'Orleans, tot i que profundament modificat. La muralla de la Marina que fins l'any 1811 havia estat presidida pels baluards de Sant Carles i del Port, la lluneta del Príncep i la bateria de Sant Josep és substituïda, entre 1821 i 1823, per una nova línia fortificada formada pel baluard del Llatzaret, la porta del Francolí (extrem oriental del carrer Reial) i el baluard de la Reina Amàlia, aquest darrer localitzat en les parcel·les 32, 33, 34 i 35. No serà fins a mitjan segle XIX que les fortificacions van perdre de forma definitiva el seu sentit i s'inicià el procés de desmantellament de la línia fortificada de la Marina, del qual sorgirà l'actual carrer Reial i el paisatge existent abans de l'execució del Pla Especial: parcel·les agrícoles, magatzems i camins.

4. Cloenda

Només la importància de les restes identificades justifica la imprudència de tractar una qüestió tan complexa amb unes dades tan manifestament preliminars. En alguns casos, el processament, necessàriament lent, del registre estratigràfic, estructural i material està apenes embastat. En altres, ni tan sols s'han finalitzat els treballs d'excavació. D'altra banda, cal considerar que, en menys de quatre anys, s'ha excavat una superfície molt extensa i de vegades amb una potència que ultrapassa els dos metres, fets que juntament amb la forta densitat d'estructures documentades dona una idea de la gran quantitat d'informació que s'ha de processar. Aquestes consideracions són imprescindibles per una correcta comprensió i utilització de les breus, parcials i, en aquests moments, provisionals dades que precedeixen aquest apartat pretesament conclusori.

Les circumstàncies històriques han estat, en gran mesura, les responsables de l'escàs coneixement que tenim de l'extens sector residencial que s'estenia entre el circ -límit i porta dels recintes públics de la part alta- i l'hipotètic traçat meridional de la muralla. Aquesta mancança, que futures excavacions poden mitigar, incrementa l'interès de les dades que s'han obtingut i que es continuaran obtenint en aquest sector suburbial situat, aproximadament, entre la via Augusta (N), el port i la línia de costa (S), la desembocadura del riu (W) i la carena que formaven els morrots de la Marina i del Port (E), sobre la que hipotèticament discorria la muralla.

La Fàbrica de Tabacs, el teatre i el seu entorn, la illa compresa entre els carrers de Pere Martell, d'Eivissa, de Mallorca i de Jaume I, el centre comercial "Parc Central" i, ara, el PERI-2 han estat les principals intervencions arqueològiques realitzades en aquest sector fins al moment. Inicialment es va constatar una

densa ocupació funerària i cultural d'època tardoantiga sobre les ruïnes del que havien estat cases connectades per petits camins, a banda i banda dels quals s'aixecaven ordenades fileres de sepulcres. En altres paraules, una funció primordialment residencial de caràcter dispers era substituïda per una intensa activitat funerària. El punt d'inflexió se situava, més per arguments historiogràfics que propiament arqueològics, en la segona meitat del segle III -no podia ser d'altra manera-, en relació amb les, fins fa ben poc, magnífiques incursions bàrbares esdevingudes sota l'imperi de Gal·liè.

La extraordinària dimensió que va adquirir l'àrea cementirial del solar de la Fàbrica de Tabacs, incrementada per les troballes puntuals que van desaparèixer sota l'eixample de l'entorn de la plaça de Braus, no va fer altra cosa que caracteritzar aquest sector com un continu funerari. Van ser les excavacions de la illa delimitada pels carrers de Pere Martell, d'Eivissa, de Mallorca i de Jaume I les que van posar de manifest, de forma inqüestionable, una densa i dinàmica urbanització (almenys a la zona més propera al port) ja insinuada en les excavacions del teatre i entorn més immediat.

Les excavacions que van precedir la construcció del centre comercial "Parc Central" han servit per augmentar i millorar el nostre coneixement sobre el caràcter cultural i funerari de la franja més propera al riu i al punt de teòric encreuament de les vies que de Tàrraco portaven a València i a Lleida, a les que hem d'afegir una densa xarxa de vies de menor entitat que vertebraven les comunicacions amb el territori més immediat.

I ara, amb les excavacions del PERI-2, vora la perifèria de l'àrea més propera al port, aquest panorama es començarà a fer més entenedor. A la fi de la república i al principat d'August corresponen les primeres evidències certes, tot i que no en sabem l'abast ni el significat.

Des d'època juli-claudia avançada o flavia inicial fins al segle II, es constata una intensa urbanització concretada, bàsicament, en la construcció de bateries de naus d'emmagatzematge, flanquejant el vial de les parcel·les 22 i 31 i d'edificacions residencials a mesura que ens aproximem al vial del camí de la Fonteta (carrer Eivissa). No podem deixar de ressaltar que la data inicial, cas de confirmar-se, coincideix, *grosso modo*, amb un moment àlgid de la ciutat, quan emprén o està a punt de fer-ho l'ambiciós projecte de monumentalització de l'espai públic de la part alta.

És precisament el port, l'element que més clarament influeix en aquest desenvolupament urbanístic de la zona. Per les dades que tenim, cal pensar que les hipotètiques i controvertides infraestructures portuàries d'època tardorepublicana van quedar clarament obsoletes a mesura que creixia el pes polític i econòmic de la ciutat. Es passa d'una dinàmica basada, possiblement, en el desembarc directe de béns i persones a un port amb estructures i infraestructures adaptades al moviment de naus de gran calat i a

l'emmagatzematge i distribució d'un important volum de mercaderies. Aquest factor comporta, a més a més, una profunda transformació de la zona amb la implantació d'una densa xarxa viària i la construcció d'edificacions de caràcter residencial.

En les excavacions del PERI-2, aquest model, molt més complex, sembla (hem d'esperar l'estudi dels materials) interrompí-se en el segle III. Ara com ara, s'ens fa impossible determinar en quin tram del segle (inclús la datació genèrica està subjecte a ulteriors verificacions) i es, per tant, prematur incidir en qüestions tan apassionants com els efectes de les penetracions franques i la tan soferta "crisi del segle III". Ara bé, sigui encertada o no la cronologia, es pugui relacionar o no amb les referències aportades pels escriptors dels segles IV i V, l'evidència física fins ara analitzada indica que es produeix una "discontinuitat" en la gradual evolució del teixit urbà dels segles I i II, potser a l'entorn del segle III.

Els nivells de carbons que cobrien alguns ambients domèstics, evidències d'un abandonament sobtat, els potents nivells d'enderroc que de forma generalitzada cobreixen les restes altoimperials i les modificacions en el teixit urbà que es torna a implantar en època tardana (a partir de la segona meitat del segle IV?) en són, ara com ara, els únics arguments que podem aportar. Tot i que els vials principals, paral·lels a la costa es mantenen, modificats, fins a moments avançats, altres desapareixen sota noves construccions que exploten com a pedrera les escases runes de moments anteriors que afloraven a la superfície. Tot i que no disposem encara d'arguments prou sòlids, fets com l'ocupació d'espais públics ens suggereix un major pes de la iniciativa privada en detriment de l'ordenada planificació urbana anterior. Aquestes edificacions domèstiques de nova construcció coexisteixen -o això ens sembla en aquest moment- amb recintes funeraris com el documentat a la parcel·la 31.

Pel que sabem fins ara, les evidències documentades indiquen una continuïtat d'ocupació fins als moments finals de la tardoantiguitat, quan s'identifiquen tant activitats constructives puntuals com fenòmens d'espoliació, nivells d'enderroc i de colgament i, possiblement, abocadors. Des d'aproximadament aquest moment en endavant, només hem pogut constatar un lent i gradual procés de sedimentació de nivells que, fins gairebé l'actualitat, han tingut un aprofitament primordialment agrícola.

Només les guerres i les fortificacions han deixat indicis físics identificables a la vegada que han estat, fins ara, els principals responsables de la destrucció de les restes antigues. Les paral·leles i trinxeres excavades per les tropes napoleòniques durant el setge de 1811 i la construcció del baluard de la Reina Amàlia, amb el seu fossat corresponent, en són un exemple que, en aquest darrer cas, ja ha sofert en cos propi les conseqüències de l'activitat urbanística.

5. Bibliografia

Abad,, L. 1982, *La pintura romana en España*, Sevilla.

Adserias, M., Arbeloa, J.V.M., Dupré, X., León, A.M., Massó, M.J., Palanques, Ll. Solé, X. 1995, Les excavacions realitzades a Tarragona durant el Pla de Solidaritat amb l'Atur l'any 1984, *Tribuna d'arqueologia 1984-1985*, Barcelona, 35-52.

Adserias, M., Burés, L., Miró, M.T., Ramón, E. 1994a, L'assentament pre-romà de Tarragona, *Revista d'Arqueologia de Ponent*, 3 (1993), Lleida, 177-223.

Adserias, M., Burés, Miró, M.,L., Ramón, E.1994b, L'assentament pre-romà i el seu paper dins l'evolució de la ciutat de *Tarraco*, *La ciutat en el mon romà. actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona 1993), Tarragona, 15-16.

Adserias, M., Burés, L., Ramón, E. 1994c, L'evolució del sector sud-occidental de *Tarraco* (segle II aC - V dC): Excavacions en un solar del carrer de Pere Martell, *La ciutat en el mon romà. actes del XIV Congrés Internacional d'Arqueologia Clàssica* (Tarragona 1993), Tarragona, 17-18.

Adserias, M., Burés, L., Ramón, E. 1995, Excavacions al carrer de Pere Martell de Tarragona. 1000 anys d'evolució urbana (del segle V aC al V dC), *Tribuna d'Arqueologia 1993-1994*, Barcelona, 75-85.

Adserias, M., León, A.M. 1993, Carrer de Pere Martell 35, Tarragona, *Anuari d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, 225.

Adserias, M., Ramón, E., 1991, Excavacions al Carrer Pere Martell-Eivissa: Noves aportacions al coneixement arqueològic del sector sud-occidental de Tarragona, *Acta Arqueològica IV*, Tarragona, 47-53.

Alföldy, G. 1975, *Die Römischen Inschriften von Tarraco*, Madrider Forschungen, 10, Berlín.

Aquilué, X., Dupré, X. 1986, Reflexions entorn de Tàrraco en època tardo-republicana, *Forum 1*, Tarragona.

Amo, M.D. del 1973, La necròpolis de Pere Martell, *Boletín Arqueológico*, fasc. 113-120, Tarragona, 103-171.

Amo, M. D. del 1979, *Estudio Crítico de la Necrópolis Paleocristiana de Tarragona*, Tarragona.

Amo, M.D. del, Barriac, F. 1976, Hallazgos arqueológicos en el camí de la Fonteta, *Boletín Arqueològico*, fasc. 129-132 (1975), Tarragona, 107-111.

Barbet, A. 1985, *La peinture murale*, Paris.

Blázquez, J.M./López, G. 1990, Iconografía de la vida cotidiana: temas de caza, *Mosaicos romanos. Estudios sobre iconografía* (Guadalajara, 27-28 de abril de 1990), Guadalajara.

Bloch, H. 1967, *The Roman brickstamps not published in vol. XV of the "Corpus Inscriptionum latinarum" including indices to the roman brick-stamps*, Roma.

Bloch, H. 1968, *I bolli laterizi e la storia edilizia romana. Contributi all'archeologia e alla storia romana*, Roma.

Cortés, R., Gabriel, F. 1985, *Tarraco: recull de dades arqueològiques*, Barcelona.

Fernández, C., Zarzalejos, M. 1996, Técnicas constructivas en las termas romanas de Campo Valdés (Gijón): el material latericio, *Archivo Español de Arqueología* 69, Madrid, 109-118.

Foguet, G., Vilaseca, A. 1995, Els enterraments del carrer Prat de la Riba / Ramón Y Cajal: un nou sector excavat de la necrópolis del Francolí, *Citerior* 1, Tarragona 151-171.

Gros, P. 1996, *L'architecture romaine. 1- Les monuments publics du début au III siècle av. J.-C. à la fin du Haut-Empire*, Paris

Hernández, B., Morera, E. 1892, *Historia de Tarragona desde los más remotos tiempos hasta la época de la restauración cristiana*, Tarragona.

López, J. 1997, Un nuevo conjunto paleocristiano en las afueras de Tarraco, *Revista de Arqueología*, 197, Madrid, 58-64.

Macias, J.M., Remolà, J. A. (ep.), Tàrraco visigoda: caracterización del material ceràmic del siglo VII dC, *V Reunió d'Arqueologia Hispànica* (Cartagena, 1998).

Massó, J., Puche, J.M. 1998, Dues inscripcions romanes de Tàrraco, *Butlletí Arqueològic*, 17, Tarragona, 55-63.

Pavolini, C. 1989, *Ostia*, Guide archeologiche Laterza, Bari.

Pérez, W. 1991, Hernández Sanahuja y el puerto de Tarragona, *Butlletí Arqueològic*, Tarragona, 7-17.

Recasens, J.M. 1966, *La ciutat de Tarragona*, vol.I, Barcelona.

Remolà J.A., Macias, J.M. 1993, L'edifici romà del Parc del 'Quintà de Sant Rafael' (Parc de la Ciutat), *Butlletí Arqueològic*, 15, Tarragona, 375-390.

Remolà J.A., Vilaseca, A. (ep.), Intervencions arqueològiques al PERI 2, sector Tabacalera, de Tarragona, *Tribuna d'Arqueologia 1997-1998*, Barcelona.

Rickman, G. 1971, *Roman Granaries and Store Buildings*, Cambridge.

Salas, J. 1911, *El sitio de Tarragona por los franceses en 1811*, Barcelona.

Sánchez Real, J. 1956a, Inscripció inèdita, *Boletín Arqueológico*, fasc. 55-56, Tarragona, 54-55.

Sánchez Real, J. 1956b, Límites de la necrópolis de San Fructuoso, *Boletín Arqueológico*, fasc. 55-56, Tarragona, 58.

Sánchez Real, J. 1973, Los enterramientos romanos de la Via Augusta, *Boletín Arqueológico*, fasc. 113-120, Tarragona, 173-208.

Sánchez Real, J. 1990, La Via Augusta y el puente del Francoí, *Butlletí Arqueològic*, 10-11 (1988-1989), Tarragona, 133-167.

Vilalta, M., Tarrats, F. 1993, Casa del Mar, Tarragona, *Anuari d'Intervencions arqueològiques a Catalunya*, 1, Barcelona, 258.

Serra Vilaró, J. 1928, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 93 (núm. 1 de 1927), Madrid.

Serra Vilaró, J. 1929, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 104 (núm. 6 de 1928), Madrid.

Serra Vilaró, J. 1930, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior de Excavaciones y Antigüedades 111 (núm. 7 de 1929), Madrid.

Serra Vilaró, J. 1935, *Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona*, Memorias de la Junta Superior del Tesoro Artístico 133 (núm. 1 de 1934), Madrid.